

RECENZJE, OMÓWIENIA, NOTY

Marek LOLLOK
Masarykova univerzita

DOI: 10.14746/bo.2019.4.9

Stylistika mluvené a psané češtiny

Tým autorů sestávající především z členů a spolupracovníků Oddělení stylistiky a textové lingvistiky Ústavu pro jazyk český AV ČR v roce 2016 nabídl odborné veřejnosti relativně komplexní stylistickou příručku nazvanou signifikantně *Stylistika mluvené a psané češtiny*¹. Zhruba pětisetstránková monografie se hlásí k tradici funkční stylistiky v pojetí Pražské školy, avšak přináší i některé vlastní, toto pojetí rozvíjející podněty. Mezi její hlavní přednosti patří fakt, že veškeré své výklady zakládá na analýzách soudobých autentických textů.

Publikace je jedním z výsledků stejnojmenného projektu Grantové agentury ČR, jehož původní řešitelkou byla PhDr. Světlá Čmejková, DrSc.; po jejím úmrtí tuto roli převzala prof. PhDr. Jana Hoffmannová, DrSc., jejímiž kolegy v projektu a spoluautory kolektivní monografie se stali doc. PhDr. Jiří Homoláč, CSc., Mgr. Kamila Mrázková, Ph.D. a Mgr. Eliška Chvalovská. Dále se na knize podíleli také prof. PhDr. Petr Mareš, CSc., Mgr. Petr Kaderka, Ph.D. a Mgr. Lucie Jílková, Ph.D.

V úvodní, kontextualizační a koncepční kapitole (autor Petr Mareš) se jako východisko následujících úvah stručně připomíná historie výzkumů stylu, jakož i v české stylistice dominující vymezení ústředního pojmu samého – srovnáním klasické Havránkovy definice s definicí prezentovanou v sérii monografií o stylistice a stylu autorského kolektivu Čechová – Krčmová – Minářová – (Chloupek) je doložen zásadní vliv zmíněné strukturalistické školy na veškerá další stylistická bádání, nicméně pro stávající účely je přece jen nalezena poněkud modifikovaná formule: v přítomné publikaci je styl chápán primárně jako „soubor obvyklých a příznačných způsobů volby výrazových prostředků a soubor způsobů uspořádání (organizace) zvolených prostředků, který se uplatňuje v určité komunikační sféře“ (s. 14).

V uvedeném pojetí se staví do popředí především dva aspekty: jednak „obvyklost a příznačnost“ výrazových prostředků, a jednak hledisko „komunikačních sfér“. První aspekt zjevně souvisí s upřednostněním deskriptivního přístupu, soustředujícího se

na popis, případně interpretaci zavedeného (konvenčního, standardního) užívání výrazových prostředků v příslušných typech komunikátů, resp. v určitých komunikačních situacích. Druhý, který je vyložen podrobněji, vychází z principiálního rozlišování základních oblastí sociálního života a jednání, zejména tak, jak je ve své studii *K stylistickému hodnocení jazykových prostředků, zvláště lexikálních* prezentovali J. Homoláč a K. Mrázková (*Slovo a slovesnost* 75/2014, s. 3–38), resp. jak s nimi v knize *Sociální systémy* (2006) operuje německý sociolog Niklas Luhmann. V tomto pojetí lze jako relativně samostatné systémy, vyznačující se (vždy nějak specifickou) komunikací, vyčlenit například rodinu, vědu, výchovu a vzdělání, náboženství, administrativu, hospodářství, politiku, média, umění apod. „Komunikační sféra pak představuje soubor (typů) komunikačních situací a textů příznačných pro určitou sociální sféru“ (s. 15).

Při následujícím bližším představování sedmi vybraných komunikačních sfér (viz níže) se principiálně vychází s adaptovaného Jakobsonova, ale také Hymesova komunikačního modelu (SPEAKING), umožňujících komplexnější a systematictější posílení komunikačních situací. Tak se – samozřejmě s přihlédnutím ke specifickým rysům dané komunikační sféry – sledují a zobecňují především následující komponenty a činitele: komunikační cíle, účastníci komunikace, kódy (včetně uplatňování různých variet češtiny, projevů sémiotické heterogenosti a vícejazyčnosti), komunikační normy, žánry a typy komunikačních situací.

K dlouhodobě propracovávaným konceptům české stylistiky, k nimž se *Stylistika mluvené a psané češtiny* rovněž přihlašuje, patří i pojem (mimojazykových) stylových faktorů, které autoři zkoumají vždy komplexně v jejich konkrétní hierarchické konstelaci („některé faktory jsou určující, jiné spíše doprovodné a podřízené“ – s. 17); přitom se zohledňují i stylovým faktorům nadřazené tzv. faktory komunikační, tj. veškeré složky a aspekty související s komunikační situací.

Při popisu jednotlivých komunikačních sfér, potažmo v jejich rámci se uplatňujících stylů, se tak pravidelně sleduje funkce (třebaže již není chápána jako faktor rozhodující a předem privilegovaný), dále počet účastníků komunikace, povaha jejich vztahu a druh kontaktu, interakčnost (míra monologičnosti a dialogičnosti vyjadřování) aj. Jako další, v dřívějších stylistikách nezmiňovaný stylový faktor zavádějí autoři a/symetrii vztahu mezi komunikanty, která se do značné míry prolíná s dichotomií institucionálnost–neinstitutcionálnost; systematicky se sleduje také poloha komunikátů na ose veřejné–neveřejné, oficiální–neoficiální, jakož i další stylově relevantní aspekty, např. téma.

Jak autoři signalizují už v názvu publikace, za faktory zásadní důležitosti považují mluvenost a psanost a s nimi související připravenost a nepřipravenost (spontánnost). Důvodem je jejich výrazný dopad na komunikační kód, a také skutečnost, že se v poslední době zejména vlivem rozvoje moderních komunikačních technologií

¹ J. Hoffmannová, J. Homoláč, E. Chvalovská, L. Jílková, P. Mareš, K. Mrázková, *Stylistika mluvené a psané češtiny*. Praha: Academia, 2016, 528 s. ISBN 978–80–200–2566–1.

velmi dynamizují. „Mediálně mluvené texty jsou často formulovány tak, že se svou podobou přibližují textům psaným, a naopak některé psané texty svou výstavbou více či méně odpovídají spontánnosti, improvizovanosti, neuzavřenosti a kontaktovosti typické pro mluvené a neformální vyjadřování“ (s. 21). Proto je podle autorů namísto také rozlišování mluvenosti a psanosti mediální (substanciální) a konceptuální.

Osnova následujících kapitol, zabývajících se detailně jednotlivými komunikačními sférami, je vždy obdobná: úvodem se rekapitulují dosavadní přístupy k předmětné oblasti, poté následuje charakteristika dané komunikační sféry a příslušného stylu (z výše nastíněných důvodů se nepracuje s pojmem „funkční styl“), následuje oddíl komentovaných ukázek a závěr shrnující vývojové tendence. Součástí publikace je kromě nezbytného rejstříku také obrazová příloha, která zvyšuje názornost řady výkladů, když obsahuje řadu reprodukcí zejména psaných textů, včetně jejich neverbálních, avšak stěžejních výrazových prostředků.

Na následujících řádcích jen stručně a nevyhnutelně selektivně představíme všechny v publikaci zahrnuté kapitoly: ve formě vlastních „výpisků“ z těchto kapitol a drobných poznámek k nim postupně nastíníme zvláštnosti jednotlivých přístupů, případně poukážeme na některé zajímavé momenty a nové koncepty, které se v rámci popisů jednotlivých sfér objevují, ev. které autoři příslušných kapitol akcentují.

Největší prostor (cca 120) stran dostává s f é r a b ě ž n ě k a ž d o d e n n í k o m u n i k a c e (část věnovanou každodenním mluveným dialogům zpracovala Jana Hoffmannová, část zabývající se každodenní psanou komunikací Lucie Jílková). Tato proporce odpovídá zvýšenému zájmu autorů o mluvenost, a to jak konceptuální, tak mediální, který reaguje na fakt, že dosavadní stylistické publikace mluveným, zejména nepřípraveným a dialogickým textům (jakož i psaným komunikátům, které jsou mluveností výrazně ovlivněny), doposud věnovaly pozornost pouze omezenou. Přístup autorek k této komunikační sféře se odráží ve zvoleném označení, které je upřednostněno před analogickým „hovorovým“ či „prostěsdělovacím“ stylem uplatňovaným v dřívějších pojetích. Termín *běžné dorozumívání* je preferován proto, že „zdůrazňuje interakční, převážně dialogickou povahu komunikace v této sféře“ (s. 22). Výsadnímu místu i rozsahu této kapitoly odpovídá široká kontextualizace, založená na přehledném shrnutí dosavadních přístupů – kromě návaznosti na práce českých badatelů jsou zde nastíněny také koncepty řady slovenských, polských a ruských lingvistů. Jak v části věnované mluveným projevům, zaměřující se zejména na privátní konverzace a dialogy, tak v části zabývajících se psanými texty, jež exponuje zejména soukromou korespondenci a elektronickou komunikaci, se systematicky prezentuje a komentuje množství ukázek (transkripce) ať už ucelených textů, či vybraných fragmentů (ukázky byly vybrány převážně z korpusu nahrávek a transkriptů vybudovaného v ÚJČ pod vedením O. Müllerové a z Korpusu soukromé korespondence vytvořeného v ÚJČ na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity pod vedením Z. Hladké;

kromě toho byly zapracovány i internetové excerpty). V těchto pasážích, ale i v některých dalších oddílech knihy se hojně uplatňují metody konverzační analýzy (kolektiv pod vedením J. Hoffmannové má s nimi již řadu zkušeností, viz např. monografie *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí a Styl mediálních dialogů*), přičemž mezi hlavními charakteristikami (tendencemi) komunikátů objevujících se v této sféře jsou konstatovány například hybridnost, heterogenost a smíšenost.

S f é r u i n s t i t u c i o n á l n í k o m u n i k a c e zakládají její autoři (Jiří Homoláč, Kamila Mrázková) na specifikaci subjektů: vymezují ji totiž jako „komunikaci, jejíž účastníci jsou nositeli institucionalizovaných sociálních rolí (úředník, plátec daně atd.)“, s. 144. Předmět svého zájmu zužují na komunikaci v tradičně chápané administrativní sféře, jen okrajově se zabývají také oblastí hospodářskou (záměrně není zahrnuta komunikace v obchodě, s řemeslníky, s pracovníky služeb, dealery apod.). Podrobněji je charakterizován v této sféře se uplatňující „administrativní styl“ (třežba by autoři sami preferovali termín „styl institucionální komunikace“, zůstávají u zavedeného označení, neboť šance na prosazení alternativního termínu jsou podle nich, mj. i kvůli nemožnosti utvořit adjektivum velmi malé). Rozhodujícími faktory jsou v tomto případě konativní funkce, asymetrie mezi účastníky komunikace, závaznost a performativnost; zvlášť se dokonce mluví o ostenzi „autoritativnosti“, ev. „úřednosti“, ke které by používání prostředků typických pro sféru institucionální komunikace mělo vést.

S f é r a o d b o r n ě k o m u n i k a c e je vymezena jako „veškerá komunikace psaná i mluvená, jejímž cílem je zprostředkovat odborný obsah“ – s. 182. Autor této kapitoly Petr Kaderka ji rozčleňuje na čtyři podoblasti: komunikaci vědeckou (která z důvodů „kvality“ představuje jádro této sféry), akademickou (obrazně: komunikace „na prahu vědy“), populárně naučnou (vyznačující se vykračováním do oblasti běžného dorozumívání) a konečně prakticky odbornou (zaměřenou na praktickou interakci komunikantů). Na tomto půdorysu jsou vyloženy i žánry náležející do této sféry. Specifický je výklad výrazových prostředků, připravený na bázi hallidayovské koncepce tří jazykových „metafunkcí“: člení se na 1) prostředky referenční (reprezentační) – odpovídající dominantní referenční funkci, dále 2) prostředky textové a 3) prostředky interpersonální. V sekci ukázek jsou zprostředkovány příklady jak psaných, tak ústních vědeckých žánrů, nadto je jako žánr „hybridní“ zařazen u nás prozatím ještě ne zcela etablovaný vědecký plakát (poster).

Kapitola představující s f é r u š k o l n í k o m u n i k a c e (Eliška Chvalovská) se orientuje na komunikaci ve výchovně-vzdělávacích institucích (školách), avšak do značné míry předpokládá obecnější platnost pro pedagogickou komunikaci jako takovou; z vymezení pedagogické a sociální komunikace též ostatně vychází. Kromě toho se přihlašuje také k pojednáním o učebním stylu (viz zejm. Hausenblasův článek *Učební styl v soustavě stylů funkčních*. NŘ 55/1972, s. 150–158). Ve shodě s koncep-

tem knihy autorka tematizuje zejména dialogičnost, kterou považuje za „zcela zásadní vlastnost školní komunikace“ – s. 222. Jak ve výkladové, tak v příkladové části proto zohledňuje všechny účastníky zapojujících se do tvorby i recepce různých žánrů (např. dialog a monolog vedený učitelem, monologické projevy žánrů, texty učebnic, psané projevy žáků ad.).

Rozsáhlá, komplexní a velmi mnohotvárná *Sféra mediální komunikace* je účelně rozdělena na oblast psanou (Petr Mareš) a oblast mluvenou (Petr Kaderka). První se soustřeďuje zejména na psané texty v masových médiích, a to jak tištěných, tak webových. Jak autor poznamenává, předmět pozornosti v zásadě odpovídá tzv. publicistickému funkčnímu stylu (obvykle rovněž spojovaného s hlavními cíli této sféry informovat a/nebo přesvědčit), avšak tento pojem není využíván, protože se „nejeví jako zcela vyhovující pro všechny texty, jež se v rámci masových médií objevují, je vymezován z několika rozdílných hledisek, stává se zdrojem napětí mezi územ stylistiky a územ teorie žurnalistiky a mediálních studií, přičemž dochází ke střetání s takovými pojmenováními, jako je styl novinářský, žurnalistický či zpravodajský, a v neposlední řadě není kompatibilní s terminologií užívanou v zahraničí“ (s. 255). Obsahově i formálně různorodé mediální texty se vyznačují množstvím specifických tendencí, autoři v tomto případě vyzdvihují např. personalizaci tematiky, řetězení a postupování nesourodých obsahů, míšení veřejného a neveřejného, ingerenci zábavnosti, ale také multimodalnost, tj. princip, že mediální texty „utvářejí celek, v němž je celkový smysl utvářen interakcí několika kódů (resp. komunikačních modů), které se navzájem liší svou znakovou povahou“, s. 263. K dalším nově se prosazujícím tendencím má patřit například posilování role recipientů, rychlá reakce na probíhající události, kolokvializace a zkracování textů.

Oddíl věnovaný mluvené mediální sféře analyzuje hlavně produkci rozhlasové a televizní žurnalistiky (nikoli dramatickou a dokumentární tvorbu, rozhlasové a televizní soutěže, kurzy, populárně vědecké pořady apod.). V některých pasážích (např. výklady o dosavadních přístupech, část o sémiotické heterogenosti, ukázky) se pro zásadnější rozdíly plynoucí z povahy těchto médií nevyhnutelně odděluje výklad týkající se rozhlasu od pasáží věnovaných televizní produkci (zajímavé je např. srovnání jazykových prostředků rozhlasové a televizní sportovní reportáže z téhož fotbalového utkání). Příležitostně se komentuje i stále častější mluvená mediální komunikace v online prostředí.

Sféra reklamní komunikace (Kamila Mrázková) je v recenzované publikaci zúžena výhradně na reklamu komerční, profesionální, placenou (a zároveň takto rozpoznatelnou i recipienty); stranou je ponechána reklama politická a sociální. Ke konstitutivním faktorům podle autorky patří 1) komunikační cíl (přesvědčit recipienty), 2) nepřímý kontakt mezi autorem a recipienty a 3) veřejných charakter komunikace. I v tomto případě charakteristika komunikační sféry jakož i jejího stylu vychází z převládajících komunikačních cílů, potažmo dominantních funkcí v čele

s referenční a konativní. Coby nápadný rys v této sféře je identifikováno časté užívání jazykových prostředků sloužících poetické funkci, aktualizaci jazykových prostředků, uplatňování speciálních argumentačních postupů či využití různých intertextových a interdiskurzivních prostředků.

Sféra literární komunikace (Jana Hoffmannová) je vyčleňována v souvislosti s dominantní (i když, jak je zdůrazněno, často nikoli ojedinelou) estetickou, resp. poetickou funkcí, spojenou především s emocionálním působením, které je „zprostředkováno nejen obsahovou stránkou a sdělovanými myšlenkami, ale i formou, jazykem, stylem“, s. 396. Literární komunikace je, obdobně jako mediální, charakterizována jako „mimořádně variabilní“, „rozkořeněná mezi komunikací veřejnou a privátní, psanou a mluvenou, dialogickou a monologickou“, přičemž se projevuje její výrazná asymetričnost a nepřímý, zprostředkovaný kontakt. I tato kapitola je přínosná tím, že bere v potaz texty současné (max. do 15 let od doby vzniku, avšak spíše výrazně mladší). Deskripce stylu i explikovaných ukázek jsou rozčleněny na prózu, poezii a drama, přičemž se objevují úryvky z prací M. Šindelky, J. Šrámkové, P. Soukupové, J. Chrobáka, A. Borziče, O. Buddeuse, P. Zelenky, D. Drábka a mnoha dalších současných autorů.

Stylistika mluvené a psané češtiny je cennou publikací zejména pro svou aktuálnost, a to nejen z hlediska zařazeného textového materiálu, ale i co do zohledňování obecnějších lingvistických trendů, stále intenzivněji směřujících k výzkumům interakčnosti, dialogičnosti, socio- a psycholingvistických aspektů komunikace ad. Je založena na erudované reflexi nejen českých stylistických zkoumání, ale i zahraničních (nejčastěji anglofonních) zdrojů. Při zachování určitého prostoru pro individuální styl a osobní preference autorů jednotlivých oddílů a při vši rozdílnosti sledovaných komunikačních sfér, vyžadujících vždy poněkud uzpůsobené metody a specifický přístup, se jí daří udržet vytčený rámec výkladu a jednotný koncept. Nepochybně všechny skupiny uvažovaných adresátů (lingvisté, studenti, učitelé, redaktoři, moderátoři a další profesionální uživatelé češtiny) mohou publikaci mnohostranně využít.